

Людмила Дерев'янка

ПРИЙМЕННИКИ ФАЗОВОЇ СЕМАНТИКИ НА ТЛІ ТЕМПОРАЛЬНОЇ КОРЕЛЯЦІЇ

У статті схарактеризовано прийменниково-субстантивні темпоративи з вторинними часовими прийменниками, оформленими за участю лексем «початок», «кінець», «середина»; проаналізовано чинні в сучасній українській мові парадигми прийменниково-іменникових корелятивів, які мають прийменники фазової семантики; вирізняє диференційні ознаки співвідносних темпоративів.

Ключові слова: вторинний прийменник, корелятив, темпоратив, семантика, синтаксема.

У розрізі наукових ідей і положень граматичної науки важливе місце посідають теорії, пов'язані з процесами активної семантизації синтаксису, що ґрунтуються на переорієнтації лінгвістичних досліджень за принципом «від змісту до форми». Нові ідеї вносять відповідні корективи у визначення специфіки категорійної системи й уможливають відхід від традиційного одновимірного розгляду мовних синтаксичних одиниць.

Щодо вагомій ролі у граматичній сфері сучасної української літературної мови відіграють прийменники як аналітичні службові елементи, що в сполученні з іменниками або їхніми субститутами є найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Як мовна одиниця, що має високу частоту вживання, виявляє динаміку лексичного складу й бере безпосередню участь в організації текстових структур, прийменник завжди перебував у центрі дослідницької уваги багатьох мовознавців. Його різновекторне вивчення пов'язане з іменами вітчизняних (О. С. Мельничук, І. К. Кучеренко, А. С. Колодяжний, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, З. І. Іваненко, Г. С. Балабан) і зарубіжних (В. С. Бондаренко, Є. Курилович, М. М. Нікольський, Є. Т. Черкасова, А. М. Шаранда та ін.) учених.

Прийменниково-іменникові конструкції, утворені за участю темпоральних прийменників та іменників у непрямих відмінках, є основним засобом вираження часових семантико-синтаксичних відношень. Темпоральні відношення в мові, що виражені прийменниково-субстантивними структурами, активно вивчає і досліджує українська й зарубіжна лінгвістика. Українську

мовознавчу науку збагатили праці В. М. Барчука, О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, Т. М. Голосової, О. М. Задорожної, З. І. Іваненко, П. С. Каньоси, Р. А. Куцовой, С. А. Романюк та інших учених, де виняткову увагу приділено різним аспектам функціонування прийменниково-іменникових темпоративів. У русистичі часові сполуки досліджували А. А. Кока, В. М. Філіппова, на сучасному етапі розвитку лінгвістики їх активно вивчають О. В. Бондарко, М. В. Всеволодова, Г. О. Золотова та інші.

Однак чинні класифікації семантико-граматичних відношень, репрезентованих за участю прийменників, потребують доповнення, уточнення, суттєвого поглиблення через властиві прийменниковій парадигматиці полісистемні зв'язки. Не з'ясованою до кінця залишається проблема семантичної специфіки прийменників, корелятивних зв'язків непохідних і похідних прийменників у різних сферах семантико-синтаксичних відношень, і часових зокрема, виявлення закономірностей уживання прийменниково-іменникових темпоративів, виформованих прийменниками тих самих або різних розрядів за походженням.

З огляду на це метою статті є дослідження особливостей функціонування прийменниково-субстантивних структур із вторинними прийменниками, які містять у своєму складі лексеми «початок», «кінець», «середина».

Об'єкт пропонованої розвідки – прості речення з прийменниково-відмінковими часовими конструкціями, що мають прийменники фазової семантики, а її предмет – прийменниково-іменникові темпоративи з похідними часовими прийменниками, які реалізують значення початкової чи кінцевої межі дії або семантику моменту, рівновіддаленого від стартової й фінішної точок часового орієнтира.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

– дослідити прийменниково-субстантивні структури з вторинними темпоральними прийменниками, що мають лексеми «початок», «кінець», «середина»;

– проаналізувати всі можливі приєднано-відмінкові сполуки з приєдниками фазової семантики;

– встановити диференційні ознаки темпоральних корелятивів аналізованого типу.

У конституванні приєднано-іменникових темпоративів задіяні первинні та вторинні приєдники. За функційним критерієм до первинних віднесено приєдники, що вживаються в мові тільки як приєдники, а до вторинних – ті, що в системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова [2, с. 60]. Це основна диференційна ознака непохідних і похідних приєдників. Для вторинних приєдників характерний нижчий ступінь абстракції, саме тому вони репрезентують здебільшого одне значення, причому цілком окреслене й виразне. Ю. І. Ледецький висловлює думку про те, що вторинним приєдникам властивий вищий ступінь автосемантичності, а їхня семантика досить часто успадкована від повнозначного слова-джерела [4, с. 4]. Цей погляд поділяє Н. В. Куш, наголошуючи, що «в похідних приєдників, навіть поза контекстом, зберігається певне значення, яке, звичайно, виявляється неоднаковою мірою і тісно пов'язане із семантикою або семантичним відтінком повнозначної частини мови, від якої походить приєдник» [3, с. 73]. Отже, похідним приєдникам притаманна однофункційність, однозначність, вузька семантична спеціалізація, пов'язана з репрезентацією певного відношення.

До складу корелятивних приєднано-іменникових темпоративів дво- *рпер до початку + Ngen – рпер перед початком + Ngen* та чотирикомпонентних *рпер з (із) початку + Ngen – рпер від (од) початку + Ngen – рпер починаючи з (із, зі) + Ngen – рпер починаючи від (од) + Ngen, рпер з (із) початку + Ngen – рпер від (од) початку + Ngen – рпер на початку + Ngen – рпер з (із) початком + Ngen* парадигм уходить приєдниковий компонент, який має у своєму складі лексему *початок*. Вона виразно актуалізує семантику «вихідного пункту протяжності предмета, площини, а також те, що прилягає до такого пункту» [5, VII, с. 465]. Кожна зі структур поряд з основним значенням початкової межі дії реалізує специфічний семантичний відтінок. Цікавим є той факт, що подібні за будовою синтаксеми здатні виражати діаметрально протилежні значення. Семантично близькими виступають синтаксеми *рпер до початку + Ngen – рпер перед початком + Ngen*. Вони вказують на дію, яка відбувається до настання чітко визначеного часового орієнтира. Конструкція *рпер перед початком + Ngen* виразно експлікує

сему «ближче часове передування», пор.: *Дорка потроху ставала Федорою, ходила до школи і до початку війни саме скінчила семирічку...* (Ю. Яновський) – ...*З Маргаритою Василичівною ми знайомились перед самим початком педради* (Ю. Збанацький).

Крім різниці в значенні темпоративів *рпер до початку + Ngen – рпер перед початком + Ngen*, наявна відмінність і в структуруванні аналізованих приєдникових одиниць – конститuentів вирізнених темпоральних синтаксем. Приєдниковий еквівалент *до початку* утворений за участю непохідного приєдника *до*, для якого первинною є просторова семантика. Компонентом приєднаної одиниці *перед початком* є похідний приєдник *перед*, за яким найперше закріплено часове значення. Завдяки цьому приєдниковий еквівалент *перед початком* передає семантику ближчого часового передування порівняно з приєднаною одиницею *до початку*. Семантичні та структурні відмінності синтаксем *рпер до початку + Ngen – рпер перед початком + Ngen* суттєво не впливають на сферу їхнього вживання.

Корелятивні зв'язки зафіксовано в чотирикомпонентній парадигмі *рпер з (із) початку + Ngen – рпер від (од) початку + Ngen – рпер починаючи з (із, зі) + Ngen – рпер починаючи від (од) + Ngen*, що позначає семантику попередності з указівкою на початкову часову межу дії. У корелятивні відношення вступають синтаксеми *рпер з (із) початку + Ngen – рпер від (од) початку + Ngen*. Перша найвиразніше передає значення початкової часової межі: *11 червня, теракт у Єрусалимі, з початку століття це вже сотий* (Л. Костенко). Темпоратив *рпер від (од) початку + Ngen* відрізняється від синтаксеми *рпер з (із) початку + Ngen*. Роль семантичних маркерів в аналізованих конструкціях виконують непохідні приєдники *з (із), від (од)*, що структурують адвербіалізований приєдниковий комплекс. Перший із них вказує, що початок дії збігається з часовим моментом. Часовий момент, який позначає другий, не входить у той проміжок часу, від якого стартує певна дія, що й становить його іманентну ознаку: *У будь-якому разі, від самого початку знайомства банкір поведився так, ніби зрадив в шпигунів* (А. Кокотюха).

Семантику вихідного моменту дії передають темпоративи *рпер починаючи з (із, зі) + Ngen* та *рпер починаючи від (од) + Ngen*. Вони репрезентують значення відрізка часу, в межах якого має місце лише початок явища, а подальше його розгортання відбувається поза рамками часового орієнтира [2, с. 129]: ...*Я нід її [сестриним] поглядом замір на місці, забув-*

ши, куди й чого я, починаючи з самого ранку, так поспішав (О. Ільченко) – Зате ходячий парграф [Капшук] знає усі закони, педагогічні настанови, починаючи від Конфуція, Еразма Роттердамського (В. Большак). Різницю в семантиці цих моделей зумовлюють наявні в складі прийменникових одиниць починаючи з (із, зі), починаючи від (од) непохідні прийменники з (із, зі), від (од). Так, у структурах із прийменником з (із, зі) початковий момент дії включено до того часового проміжку, упродовж якого вона відбувається: *Починаючи з зими, наші визволили великі території на Україні* (О. Гуреїв). У конструкціях із прийменником від (од) номінований часовий момент не охоплений тим проміжком часу, протягом якого реалізується дія. Він позначає межу, від якої стартує дія: *Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови...* (О. Гончар). Вищу функційну активність виявляють структури *prer* починаючи з (із, зі) + *Ngen*, що пов'язане зі специфічним семантичним відтінком «уключення» початкового темпорального моменту до часу дії. Конструкції *prer* починаючи з (із, зі) + *Ngen* та *prer* починаючи від (од) + *Ngen* корелюють із синтаксемами *prer* з (із) початку + *Ngen* – *prer* від (од) початку + *Ngen*. Ці зв'язки виявлено в специфічних особливостях прийменників як конститuentів розглядуваних мовних одиниць. Так, прийменники починаючи з (із, зі), починаючи від (од) співвідносні з дієприслівниками, отже, генетично пов'язані з дієсловами. Вони чітко репрезентують семантику руху, оскільки зберігають зв'язок із фазовим вербативом *починати*. Цієї здатності позбавлені темпоративи з прийменниками, що співвідносні з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами, тобто аналітичними прислівниками, і мають у своєму складі лексему *початок*. Наявні диференційні семантичні відтінки, а також різні типи співвідносних лексичних одиниць, на основі яких постали вторинні прийменники, дають право кваліфікувати їх корелятивами.

На відміну від часових структур, які містять у своєму складі лексему *початок* і виражають семантику часової попередності, синтаксема *prer* з (із) початком + *Ngen* називає час, після початку відліку якого відбувається дія: *А коли наставала осінь, холодало, з початком заморозків, опускався Волин разом із Царівною О на дно Озера...* (Ю. Покальчук). Семантику післячасу реалізує прийменниковий еквівалент з (із) початком. Субстантив *початок* функціює у формі орудного відмінка в сполученні з не-

похідним прийменником з (із), який корелює з прийменником після, що входить до складу темпоратива *prer* після + *Ngen* на позначення семантики часової наступності (з *настанням осені* – після *настання осені*). Є всі підстави констатувати наявність опозитивних семантичних корелятивних зв'язків між темпоративами *prer* з (із) початку + *Ngen*, *prer* від (од) початку + *Ngen*, які репрезентують значення часової попередності, та синтаксемою *prer* з (із) початком + *Ngen*.

Стилістично нейтральна синтаксема *prer* на початку + *Ngen* точно номінує початкову часову межу дії: *На початку листопада поповзли хатами темні чутки: на село готується напад* (Я. Галан).

В опозитивні корелятивні відношення з темпоративами на позначення початкових меж дії – *prer* з (із) початку + *Ngen* – *prer* від (од) початку + *Ngen* – *prer* починаючи з (із, зі) + *Ngen* – *prer* починаючи від (од) + *Ngen* – *prer* на початку + *Ngen*, *prer* до початку + *Ngen* – *prer* перед початком + *Ngen* уступають темпоративи, що експлікують семантику розгортання дії в кінцевих внутрішніх межах, а саме: *prer* наприкінці + *Ngen* – *prer* у (в) кінці + *Ngen* – *prer* на кінець + *Ngen* – *prer* під кінець + *Ngen* – *prer* перед кінцем + *Ngen* – *prer* при кінці + *Ngen* – *prer* надкінець + *Ngen* – *prer* на закінчення + *Ngen*. Найпродуктивніше вживана синтаксема *prer* наприкінці + *Ngen* утворена поєднанням відприслівникового прийменника наприкінці із субстантивами часової й нечасової семантики у формі генетива. Це один із небагатьох вторинних прийменників, що виявляє широкі дистрибутивні можливості стосовно іменників обох лексико-семантичних розрядів. Так, у складі конструкції *prer* наприкінці + *Ngen* зафіксовано такі три семантичні типи субстантивів із темпоральною семантикою: 1) «конкретні виміри часу» (*день, доба, тиждень, декада, місяць, квартал, рік (роки, літа), століття, тисячоліття*): *Жарти жартами, та наприкінці дня мені справді почало здаватися, наче я «пригадую» певні «події»* (Л. Дереш); 2) «пори року»: *...Думаю, мені цього року профспілка виділить сімейну путівку на море дець наприкінці літі...* (В. Юрченко); 3) «місяці»: *Про світло у віконці Килининої мазанки Іван Залусківський дізнався наприкінці лютого від дружини* (Люко Дашвар).

З-поміж субстантивів нечасового значення з прийменником наприкінці найрегулярніше сполучаються ті, що називають періоди за церковним, сільськогосподарським і академічним календарями та процеси, явища, які мають пев-

ну тривалість у часі (здебільшого віддієслівні іменники): *Грім ... ударив наприкінці п'ятого курсу* (В. Лис); *Наприкінці оглядин гості завернули в ботанічний сад* (О. Гончар); *... Як багато доведеться пережити молодому лейтенанту, поки переконається, що перемогу святкують тільки наприкінці розшуку* (В. Кашин). Конструкції, аналогічні за своєю будовою й семантикою до виділених, не мають обмежень щодо сфери функціонування.

Окремий тип становлять корелятивні одиниці, прийменникові компоненти яких співвідносні з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами й утворені за участю лексеми **кінець**. Структури **рпер у (в) кінці + Ngen – рпер на кінець + Ngen – рпер під кінець + Ngen – рпер перед кінцем + Ngen – рпер при кінці + Ngen**, як і синтаксема **рпер наприкінці + Ngen**, репрезентують значення внутрішніх кінцевих часових меж дії. Конструкція **рпер у (в) кінці + Ngen** позначає найближчі кінцеві межі дії й саме тому найточніше номінує ці темпоральні рамки: *Прийдіть у кінці тижня* (Я. Гончарук). Темпоративи **рпер на кінець + Ngen – рпер під кінець + Ngen – рпер перед кінцем + Ngen – рпер при кінці + Ngen** виступають в одному корелятивному ряду із синтаксемою **рпер у (в) кінці + Ngen**, однак, на відміну від неї, наділені семантичним відтінком «віддаленіші кінцеві темпоральні межі»: *На кінець вечора в голові у Пауля добре шуміло...* (Ю. Дольд-Михайлик); *Приходьте під кінець робочого дня* (Г. Терещенко); *[Поля] вийшла зі школи ... майже перед кінцем другої зміни* (М. Олійник); *Я кликав її [дівчинку], ... шукав на всіх дорогах наступу, котрий розгорнувся при кінці того дня...* (О. Ільченко).

Синтаксичні структури **рпер на кінець + Ngen – рпер під кінець + Ngen – рпер перед кінцем + Ngen – рпер при кінці + Ngen** різняться незначними значенневими відтінками, що зумовлені наявністю у складі вторинних прийменникових одиниць з ідентичним повнозначним компонентом **кінець** непохідних прийменників **під, на, при** та похідного прийменника **перед**. Останній передає семантику найближчого передування, а у структурі прийменникового еквівалента **перед кінцем** – найближчих кінцевих темпоральних рамок дії. Найвіддаленіші кінцеві часові межі виражає темпоратив **рпер на кінець + Ngen**. Синтаксеми **рпер під кінець + Ngen** та **рпер при кінці + Ngen** експлікують значення розгортання кінцевих внутрішніх меж дії, які можна умовно позначити на часовій осі між темпоративами **рпер перед кінцем + Ngen** та **рпер на кінець + Ngen**. Що ж до сфери функці-

ювання, то стилістично нейтральними є структури **рпер у (в) кінці + Ngen – рпер на кінець + Ngen**. Вони наділені найвищим ступенем продуктивності. Синтаксеми **рпер під кінець + Ngen – рпер перед кінцем + Ngen – рпер при кінці + Ngen** стилістично марковані. Їхнє функціонування спостережено здебільшого в художньому, розмовному та, рідше, публіцистичному стилях. Словник українських прийменників подає прийменникові еквіваленти **у (в) кінці, під кінець** як такі, що виступають у значенні прийменника [6, с. 241, 326], а Г. С. Балабан називає їх власне-прийменниками [1, с. 9]. Як еквівалент у функції прийменника кваліфіковано прийменникову одиницю **на кінець** [6, с. 186], у словникові українських прийменників прийменникових еквівалентів **перед кінцем, під кінець** не зафіксовано.

Парадигму прийменниково-іменникових корелятивів із семантикою внутрішніх кінцевих часових рамок дії органічно доповнює спорадично вживаний темпоратив **рпер надкінець + Ngen**, до складу якого входить авторський прийменник-неологізм: *Я не те щоб атеїст, як тепер кажуть по-науковому, а радше безбожник, якими ставали надкінець життя скептичні дядьки, що всього навчилися* (В. Коротич).

На відміну від проаналізованих вище, синтаксеми **рпер на закінчення + Ngen – рпер на завершення + Ngen** слугують для конкретизації темпорального значення розгортання дії чи процесу в кінцевих внутрішніх межах: *На закінчення Літургії Святійший Владика виголосив повчальне слово* (Патріарх Філарет) – *На завершення Різдвяного періоду відбувся концерт українських колядок «Прощання з колядою»...* (З журналу). Семантичні відтінки до значеннєвої структури темпоративів **рпер на закінчення + Ngen – рпер на завершення + Ngen** уносять вторинні прийменникові одиниці, перша з яких наділена семою офіційності, а друга – піднесеності, урочистості. Це впливає на сферу їхнього поширення: конструкція **рпер на закінчення + Ngen** закріплена передусім за офіційно-діловим і науковим стилями, а синтаксема **рпер на завершення + Ngen** – за публіцистичним та художнім.

Корелятиви трикомпонентної парадигми **рпер посеред + Ngen – рпер у (в) середині + Ngen – рпер у (в) половині + Ngen** маніфестують семантику моменту, рівновіддаленого від початкової й кінцевої межі часового орієнтира. Своїм значенням вони протиставляються проаналізованим вище темпоральним структурам – виразникам семантики початкових та кінцевих внутрішніх часових рамок дії. Прийменник по-

серед у складі темпоратива **преп посеред + Ngen** позначає зорієнтований на серединний проміжок між початком і кінцем певного періоду, протягом якого відбувається дія: *Десять посеред останньої їхньої шкільної зими Ніна сказала привселюдно на уроці, що поступатиме до педінституту...* (В. Лис). Прийменниковий еквівалент у **(в) середині**, що функціє у значенні прийменника [243, с. 352], разом із субстантивом у родовому відмінкові номінує час дії, рівновіддалений від початкових і кінцевих темпоральних меж, та корелює із вторинним часовим прийменником **посеред**. Структура **преп у (в) середині + Ngen**, що точно фіксує момент дії стосовно меж названого часового відрізка без додаткових семантичних відтінків, є стилістично нейтральною. Прийменникова одиниця у **(в) середині** сполучається з широким колом іменників темпоральної й нетемпоральної семантики: *...Тоді, в середині сімдесятих, укласти фіктивний шлюб з виїзним євреєм ... – то була така густа каша, яку, якщо й заварити, то потім і не розхлебчеш* (Є. Кононенко); *У середині цієї зими старенькій полегшало* (З розмовного мовлення); *У середині березня у лісі ще лежав сніг, хоч де-не-де вже з проталинами* (В. Лис). Найпродуктивніше функціують структури з часоназвами на позначення загальних часових понять, які являють собою сполучення числівника з іменником.

Не зафіксовано в словникові українських прийменників закріплену за діалектною сферою прийменникову одиницю у **(в) половині**, яка передає семантику, близьку до репрезентованої прийменником у **(в) середині**: *Випадок з Мартинчуковими хрестинами стався у половині квітня* (Ірина Вільде).

Отже, похідні темпоральні прийменники в межах свого розряду, мотивованого походженням, вступають у корелятивні відношення. Окрему групу вторинних часових прийменників становлять одиниці з повнозначним компонентом «початок», «кінець», «середина». Разом з іменниками темпоральної й нетемпоральної семантики вони утворюють дво-, три-, чотири- та восьмикомпонентні парадигми корелятивів, які різняться семантичними відтінками, стилістичним маркуванням або сферою вживання.

Література

1. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец.

10.02.01 / Балабан Галина Степанівна ; НАН України, Ін-т української мови. – К., 2007. – 19 с.

2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

3. Куц Н. В. Прийменникові українські еквіваленти: морфологія і семантика / Н. В. Куц // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донець. нац. ун-т ; редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк, 2003. – Вип. 11, ч. 1. – С. 68–74.

4. Леденёв Ю. И. Важнейшие аспекты проблемы семантико-синтаксических функций неполнозначных слов в русском языке / Ю. И. Леденёв // Неполнозначные слова. Семантико-синтаксические исследования : [сб. науч. тр.] / Ставропол. гос. пед. ин-т. – Ставрополь, 1982. – С. 3–10.

5. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. К. Білодід [голова] та ін. ; Акад. наук УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

6. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова : [1705 прийменників] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

Lюдмила Derevyanko

PHASE SEMANTICS' PREPOSITIONS ON THE TEMPORAL CORRELATION'S BACKGROUND

The article brings to the thorough investigation of prepositional-substantive temporatives with secondary temporal prepositions, which contain lexemes “beginning”, “end”, and “midst”. The whole spectrum of efficient in modern Ukrainian prepositional-substantive correlatives' with phase semantics' prepositions paradigms was elaborated consistently. Correlative temporatives' dominant constituent peculiarities claimed to be fundamental.

Keywords: secondary preposition, correlative, temporative, semantics, syntaxeme.

Людмила Деревянко

ПРЕДЛОГИ ФАЗОВОЙ СЕМАНТИКИ НА ФОНЕ ТЕМПОРАЛЬНОЙ КОРРЕЛЯЦИИ

В статье исследуются предложно-субстантивные темпоративы с производными временными предлогами, в формировании которых задействованы лексемы «начало», «конец», «середина»; проанализированы наличествующие в современном украинском языке парадигмы предложно-надежных коррелятивов с предлогами фазовой семантики; определены дифференциальные признаки соотносительных темпоративов.

Ключевые слова: производный предлог, коррелятив, темпоратив, семантика, синтаксема.

Надійшла до редакції 14.11.2014 р.